

ZUID-LIMBURG, EEN LAND VAN BELOFTE VOOR ELI HEIMANS

Roel Steverink, Castelmorrelaan 20, 6213 CW Maastricht

Toen Eli Heimans Zuid-Limburg ontdekte, bezocht hij eerst de omgeving van Gulpen, daarna de Sint Pietersberg en vervolgens stuitte hij jaren later door toeval ook op Epen in het Geuldal, dat meteen één van zijn meest geliefde plekjes werd. Wat trok Heimans zo aan in dat 'uiterste puntje' van Nederland, dat hij er zo lyrisch over schreef in diverse artikelen, hoe kwam hij er, wat vond hij van zo'n treinreis, hoe stond hij tegenover de 'noodzakelijke' overnachting in een pension en natuurlijk, wat waren de rijkdommen die hij daar op zijn wandelingen aantrof?

GEVONDEN RIJKDOM

Eli Heimans maakte in gezelschap van Jac.P. Thijsse (1865-1945) wandelingen in de omgeving van Amsterdam, zijn geboorteplaats Zwolle en Apeldoorn. Ook maakten Heimans en Thijsse samen wandelingen in de provincie Drenthe. Hun bevindingen vonden neerslag in de boekjes van 'Heimans & Thijsse' waarvan er in acht jaar tijd (zie figuur op pagina 242) zes deeltjes verschenen. Ondanks het feit dat Heimans zonder Thijsse al eerder Zuid-Limburg had bezocht, was hij nooit doorgedrongen tot Epen. Een andere onderwijzer zou hem stimuleren hier verandering in te brengen.

Johannes Bernardus Bernink (1878-1954) was als onderwijzer verbonden aan een

dorpsschool in Denekamp. Net als Heimans en Thijsse was Bernink verknocht aan de natuur, waar hij al uitgebreid mee had kennisgemaakt op zijn wandelingen door Twente. Bernink sloot zich aan bij het steeds groter wordende legioen van natuurenthousiastelingen en werd abonnee van het blad *De Levende Natuur*. De redactie van *De Levende Natuur* werd toen gevoerd door E. Heimans, J. Jaspers jr (1855-1909) en Jac.P. Thijsse. Zijn enthousiasme kende geen grenzen en al gauw meldde hij zich als medewerker voor het onderzoek naar het voorkomen van wilde planten, een oproep in het blad afkomstig van Hendrik Heukels (1854-1936). Bernink ontdekte de omgeving van Epen in de zomer van 1902. Bij terugkomst in Amsterdam deed hij hierover verslag aan Heimans.

'Wat ben je bruin geworden', zei hij. 'Waar ben je geweest?' (Heimans)

'In Epen, Zuid-Limburg', zei ik. (Bernink)

'Wat heb je er gevonden?' (Heimans)

'58 soorten nieuwe planten.' (Bernink)

'Schrijf er een stukje over in *De Levende Natuur*' zei hij tegen mij.

Toen kreeg ik van hem cadeau '*In de duinen*' en een prachtig '*Vliegend Hert*' voor mijn verzameling (BROUWER, 1958).

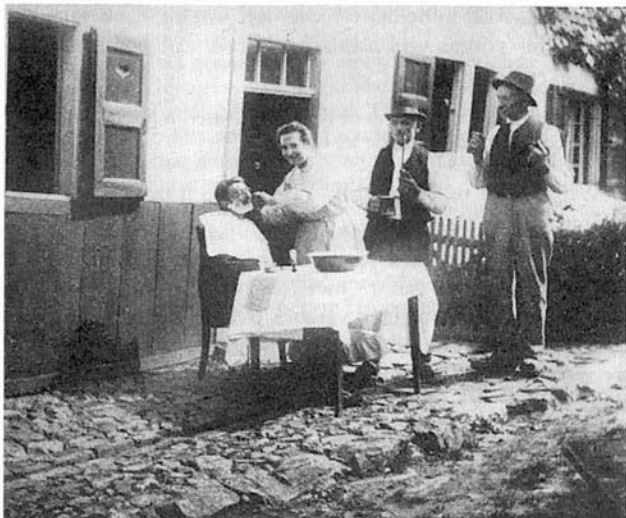
Hierdoor werd Heimans gestimuleerd om óók zwerftochten in de omgeving van Epen te gaan maken. Vanaf 1904 werden zijn bezoeken aan Zuid-Limburg steeds frequenter. Wanneer hij maar even tijd kon vrij maken, zakte hij af naar zijn geliefde Zuid-Limburg. Op de Sint Pietersberg bij Maastricht, op wandelingen in de omgeving van Gulpen en Epen zou Heimans nog een hoop moois ontdekken.

HET REIZEN

Eli Heimans was als onderwijzer verbonden aan een lagere school te Amsterdam. Het reizen deed hij per trein. Als hij een reis naar Zuid-Limburg plande, viel daar meestal het weekend in. Drie dagen waren wel nodig, omdat er ook rekening moest worden gehouden met overnachting. Dat kostte hem dan slechts één vrije dag extra. De meeste bezoeken aan Zuid-Limburg werden gedaan in de schoolvakanties. De ene keer ging Heimans op de bonnefooi en een andere keer als hij samen met familieleden reisde, hadden ze van te voren een overnachting besproken.

Over het reizen zei Heimans:

'Ook de treinreis kan er nog best af; wie 's morgens vroeg uit ons land vertrekt, om het even of het uit Groningen, Middelburg of Amsterdam is, kan 's middags om drie uur nog in het hartje van den Eifel zijn' (HEIMANS, 1912).

FIGUUR 1

Foto van E. Heimans onder het mes bij een vrouwelijke barbier in Epen (1904), uit: *Leven en werk van E. Heimans* (BROUWER, 1958)

LOGIES

Als Heimans onderdak zocht voor de nacht, verlangde hij niet naar luxe. Een plek om te

slapen was voor Heimans een noodzakelijk kwaad, hij nam ook genoegen met een hooizolder. Wel was hij gesteld op de gastvrijheid van de streek. Hij stond 's morgens met het krieken van de dag op en verspilde niet veel tijd aan ontbijt, want het veld riep.

Zijn vriend Thijse typeerde Heimans zo: 'Jongens wat konden wij tevreden zijn en hoe gering telden wij de tegenspoeden van wind of weer of het ongerief van slechte behuizing. Als wij wel eens in den drukken tijd moeilijk een onderkomen konden vinden en terecht kwamen op een vlieringkamertje in een derde rangs logies, dan werd dat zonder meer aanvaard en hij wist er altijd nog wel een genoeglijk kantje aan te ontdekken. Toch was hij het tegendeel van onverschillig of slordig. Hij zag er altijd netjes uit en heeft mij wel eens geprikkeld, doordat hij ons ophield, om zich te laten scheren (zie figuur 1), want ik zelf had destijds voor het gemak een ringbaard. Hij was heel matig in eten en drinken, wist dikwijls in het vuur van zijn werk niet eens wat hij at of dronk, rookte bij vlagen, soms heel druk, dan weer een jaartje of zoo helemaal niet.' (THIJSE, 1920).

FIGUUR 2

Tekening van een Soldaatje door E. Heimans, uit: De Levende Natuur (HEIMANS, 1905).

HULPMIDDELEN EN UITMONSTERING

Heimans heeft zich nooit willen toespitsen op maar één discipline, hij had overal interesse in en brede belangstelling voor. Daarom was Heimans genoodzaakt om allerlei attributen op zijn wandelingen mee te nemen. Heimans ging als hij langere tochten maakte, altijd op pad met een rugzak, waarin hij zijn proviand stopte. Hij vond het jammer van zijn kostbare tijd om 's middags terug te keren naar het hotel voor een lunch. Hij keerde pas terug als het avondeten op tafel kwam. Verder had Heimans een verrekijker en een fototoestel bij zich en ontbraken natuurlijk ook potlood en notitieboekje niet, want die waren onontbeerlijk om indrukken vast te leggen, schetsen te maken en soorten te noteren. Maar Heimans was ook een ware plantenliefhebber en dat noopte hem om ook een zogenaamde botaniseertrommel mee te nemen. Dit attribuut werd in de volksmond ook wel aangeduid met plantenbus. Het was een ovaalvormig blikken voorwerp, in het midden gesloten door een houtje of een ijzeren klepje, dat aan een koordje vast zat. Verder zat er een riem aan en de bus ging open als een broodtrommel. De kleur was meestal donkergroen, maar ze konden ook prachtig versierd zijn (mond. med. Jaap Zwier). Ze waren behoorlijk ruim van binnen en werden gebruikt om geplukte planten zolang in te bewaren. Dat waren of planten die al in het veld gedetermineerd waren bestemd voor een herbarium of planten die te moeilijk waren om ter plekke gedetermineerd te worden. Vele jaren liepen jongens en meisjes, Heimans heeft het zelfs over duizenden, mannen en vrouwen in het veld met zo'n trommel op de rug. Het was voor iedereen gemakkelijk om daar de ware plantenliefhebber aan te herkennen. In de jaren vijftig raakte de botaniseertrommel ineens uit de gratie door de opkomst van de plastic zak. In de jaren zestig was het verschijnsel zo goed als verdwenen.

ENKELE WANDELINGEN UITGELICHT

OP DEN ST. PIETERSBERG IN HET VOORJAAR

In 1904 op een pinksterzaterdag wandelde Eli

Heimans, in gezelschap van drie niet nader genoemde personen 's-middags over de Sint Pietersberg.

'Dien eersten Zaterdagmiddag op den Sint Pietersberg, op dat eene plekje hoog op een steile helling dicht aan het Maasdal, vergeet ik nooit meer. Het had den vorigen dag en nog den geheelen morgen geregend en de lucht hing vol nevels. Daar op den berg brak de zon door, opeens in volle kracht; de gele paden dampten, boomen en struiken schitterden, het neergeslagen gras rekte zich op en kleurde van de bloemen; in een ogenblik openden zich duizenden witte sterren aan de slingers van clematis; hommels gonsden voor het eerst, en als op een afgesproken teeken stegen uit alle boomen in het rond vogels-temmen op; eerst zacht, dan luider en luider, tot een overstelpende macht van zang en roep en slag, allen en alles dooreen, één groote aanhoudende juichkreet van al wat vogel heet'.

Er was Heimans verteld dat er zeldzame orchideeën, engbloemen en zonneroosjes groeiden. Even later doen ze een ontdekking.

'De zon naderde alweer den rand van den heuvel, toen op een honderd pas afstand van mij een der zoekers zijn donderend hallo! hallo! liet klinken. Over heg en steg snelden de drie anderen toe op het welluidend sein. Waar zit je, hallo? Hallo, hier! klonk het uit diepte achter een grooten verweerden steenklomp, prachtig begroeid met Boompjes-mos (*Climacium deudroides*) en Steenbreekvaren (*Asplenium trichomanes*). Daar zat het jongmens op zijn hurken, met een gezicht dat straalde van blijdschap en glom van inspanning, en hij zat ze aan te kijken de Vliegen-orchideetjes (*Ophrys insectifera*) die daar groeiden, vijf, zes, tien, nog één en nog één, alles op een plekje van een tien pas in omtrek; en wij zaten in een wip er alle vier bij. Prachtige bloemen hè. Toen de blik, over de bloempjes heen, zoekend naar meer, de helling afgleed, speurende oogen gras en kruid monsterden, separeerden uit de omgeving doordrongen in licht en schaduwplekken, toen zagen wij allen te gelijk, geloof ik, iets bleekpaars, een driehoekje van bont meidenkatoen, zou je zeggen; het was een orchideeëntros in knop, maar welke. Een gewone Handekenskruid of een Harlekijn (*Orchis morio*), zoals we die denzelfden morgen in den regen al bij duizenden in 't natte veld bij

Cannes hadden zien staan? 'T is wat anders. Ik geloof het ook, riepen we, en langzaam, voorzichtig, schoven we, op twee handen, twee voeten en nog wat steunende, de bijna loodrechte helling af.

Soldaatjes, Militaris, hij is het!' en hij was het (figuur 2). Daar stonden ze, mannetje aan mannetje hoor, in knop hier, in vollen bloei daar, een halven meter hoog ginds, met trossen als een vuist zoo dik. Zij stonden er vast ook, maar wij hingen er niet zeer vast. Oppassen was de boodschap, een duikeling van een veertig meter hoogte om op den straatweg neer te kwakken, was nu juist niet iets om naar te verlangen. Toch zijn we er alle vier vlak bij geweest en we hebben er eentje uit den grond gehaald. Zonde eigenlijk van de mooie forsche plant; maar ik moest hem hebben om te teekenen, en daar half hangend aan een clematiswortel, half klevend aan een steenblok, ging dat niet best. Voor de jongens was het een heerlijke gymnastiek; en ik heb me dan ook geen oogenblik ongerust gemaakt, toen ik ze zoo voorzichtig zag wegzakken in de diepte en elkaar handjes geven als de gidsen op de gletschers. Een boschwachter of veldwachter beneden op de weg riep: "Heidaar, wat moet dat!" Maar zij nodigden hem uit boven te komen. De stemmen kon ik goed hooren; ik nam, terwijl ik op mijn rug lag en naar de rose schapenwolkjes keek, wat er groeide; hoeveel Vliegenorchideeën er nog stonden en wat een verbazend groote en mooie er bij was met drie open bloemen, ook een zonneroosje en nog een stuk van een mosasaurus ook en honderden Soldaatjes een heel regiment met een kapitein. "Met en jongens, zes decimeter, precies zoo lang als mijn arm." Eén voor één zag ik de drie hoofden boven de thymbbladjes uit de diepte oprijzen, de haren wit van kalk, grijsaards met blijde gezonde jongenswangen en oogen die straalden van voldoening. Dat is eerst natuursport.' (HEIMANS, 1905).

NIEUWS UIT ZUID-LIMBURG

In de zomer van 1898 toen Heimans en Thijsse een wandeling over de Sint Pietersberg maakten, stuitten ze vlak bij Fort Sint Pieter op een helling, die ondanks geheel bedekt te zijn met Gevinde kortsteel (*Brachypodium pinnatum*), toch heel wat 'kroonjuwelen' herbergde, 'Luzerne (*Medicago sativa*), Sikkellklaver (*Medicago falcata*), Bonte luzerne (*Medicago sativa subsp. x media*), Sikkelkruid (*Falcaria sioides*, tegenwoordig vul-

garis) en Fijne ooievaarsbek (*Geranium columbinum*). Op het fort in een klaverveld troffen ze zowaar Klavervreter (*Orobancha minor*) in bloei aan en aan de oevers van de Maas viel hun oog op *Aster parviflora*, tegenwoordig Kleine aster (*Aster tradescantii*) geheten. Ze gaan met een bootje de Maas over en via weilanden met grote aantallen Ruige leeuwentand (*Leontodon hispidus*) bereiken ze Gronsveld. Het is dan al vier uur in de middag geweest, wanneer ze Gronsveld weer verlaten en hun oorspronkelijke plan om via Sint Geertruid en Slenaken te wandelen laten varen, om de kortst mogelijke weg naar Gulpen te nemen. Dat bleek een dure misrekening, want ze verdwalen daarna in een 'echt Limburgsch bosch' vol met dichte hazelaars en braamsstruiken. Op een gegeven moment, na 13 uur onderweg, bereiken ze eindelijk de 'grootte chaussee, die van Maastricht naar Aken voert' en besluiten deze een tijdje te volgen. In Margraten constateren ze ontstelt, dat er geen overnachtingsgelegenheid meer vrij is, en vervolgen noodgedwongen hun weg, opnieuw door een bos en doen een fantastische ontdekking.

'Daar hoorden we geritsel in 't lover: een lichtgekleurde groote muis sprong tegen een eikenstam op, bleef op een paar meter boven de grond tegen de stam vastgeklemd zitten, ons met zijn groote blinkende oogen aanstaarend. Een Zevenslaper, riepen we en snelden op de boom los. Maar 't dier had geen lust ons af te wachten en had in een paar vlugge grepen een van de onderste takken van de kroon bereikt. Alsof hij wist, dat hij nu altijd en in alle richtingen ontsnappen kon, bleef hij daar zitten en nam ons met evenveel belangstelling op, als wij hem. Wij waren, zoals licht te begrijpen is, opgetogen en stom van blijdschap en bewondering. Hier zat toch voor ons, geen vier meter van ons af, zoo rustig dat we probeeren konden hem te schetsen, een zoogdier dat nog in geen enkel boek over de Nederlandse dierenwereld genoemd is. Zijn lange staart met haarpluim aan 't eind, de zwarte vlek om de oogen, de lange bleekroode ooren, de witte onderzijde en de o zoo mooie vaalgrauwe rugzijde lieten geen twijfel over, of dit moest wel de Kleine zevenslaper alias Tuinslaper alias Eikelmuis (*Eliomys nictela*) zijn'. (THIJSSE, 1898).

Heimans en Thijsse hadden hiermee de eerste waarneming van de Eikelmuis in Nederland gedaan.

NATUURLIJKE HISTORIE BIJ MANESCHIJN

In de zomer van 1903 wandelt Heimans met een grote groep anderen in de avond over de Eperheide.

'Het was volle maan, toen wij over Eperheide, volgens de stafkaart 290 meter hoog, naar de kalkrots en 't Onderste Bosch wandelden. Wij waren met ons tien; de gehele compagnie marcheerde onder aanvoering van onzen goeden waard en bestond voor meer dan de helft uit jonge dames van Rotterdam, pension kennissen van drie dagen. De lucht was warm en bladstil het bosch; de korenakkers lagen wit als sneeuw in 't heldere licht. In Indianenmarsch volgden wij de smalle paadjes, die opstijgen tusschen de groote tarwe-, gerst- en roggevelten, afgewisseld nu eens door een stuk roode klaverland of esparcette, dan weer door wikken en tuinboonen. Gemakkelijk zijn de hellende akkerwegen in Limburg niet, vooral niet bij avond, al schijnt de maan met schitterenden glans; want de paadjes liggen diep en donker tusschen de hooge halmen; en de keien zijn groot en scherp in Epen.

De baas zou ons glimwormen laten vinden, maar hij bleef in gebreke. Het eerste en eenige voetlicht dat onzen weg bestraalde ging uit van twee duizendpooten, *Geophilus electricus*, die een schitterend groen-geel licht verspreidden, zoo sterk dat de dames er van gilden. 't Was dan ook een eng gezicht voor iemand, die het nooit eerder voor zijn voeten heeft gehad; 't gaf ook mij een raar gevoel dat phosphorieke groene flikkerlicht snel over de donkere aarde te zien kronkelen. Wij hadden gauw een van de beide dieren in de hand en in een doosje, en toen bleek het, dat niet alleen de dieren zelf, maar alles wat zij aangeraakt hadden, onze handen, het doosje, de grashalmen, de keisteentjes en de aardkluiten phosphoriseerden; maar lang duurde het schitterend schijnsel niet.'

De kalkrots lag in het duister en viel tegen, omdat de plantengroei te veel schaduw opwierp en de maan van de verkeerde kant belichtte.

Niet lang daarna stuit het gezelschap weer op iets merkwaardigs.

'Voor onze voeten wriemelde iets onzichtbaars; en in de wagensporen, waarin nog een dunne kalkbrij stond golfde het zachtjes op en neer. De mannelijke minderheid van 't gezelschap, die er al eerder waren geweest, wist

FIGUUR 3
Tekening van de top van een Belladonna of Wolfskers door E. Heimans, uit: *Uit ons Krijtland* (HEIMANS, 1911).

dat het vuurpaden (Geelbuikvuurpad, *Bombina variegata*) waren, en in één minuut hadden wij er een twaalftal bemachtigd. Ijselijk schuw keken de damesoogjes, als wij zoo'n aardig kalkgrauw diertje op onze hand en 't zich plotseling op den rug smeed, de pooten wijd uitgestrekt de onderzijde vol met helder gele vlekken, die in 't maanlicht wit leken. Dan was het opeens geen dier meer, maar 't scheen uiteengespat en vormloze stukken. Dat kunstje heet tegenwoordig 'Somalyse'. Toen mochten ze weer in de pap.

Als ze dan terugkeren naar het dorp schrijft Heimans:

'We daalden in den helderen nacht terug naar 't pension. Nu eens in 't volle licht met scherp omlijnde schaduwen, dan door een stikdonkeren hollen weg van peppels, bramen en frambozen. Toen kwam er een onweer opzetten, en voor 't eerst van mijn leven zag ik een maanregenboog.'

De volgende morgen heel vroeg keert Heimans alleen terug naar de rots, die door de zon uit het oosten beschenen werd. Heimans beschrijft het tafereel, 'met coulissen van varens, guirlandes van clematis en klimop, en met

witte trappen, bezet met meterhooge Belladonna.' De Wolfskers (*Atropa belladonna*) kwam daar toen nog veelvuldig voor (figuur 3).

ENKELE GEDACHTEN VAN HEIMANS OVER EPEN

Tot slot volgen hier nog wat gedachten van Eli Heimans over Epen, zijn bewoners en de directe omgeving. Heimans was een bekende en beminde figuur, zowel bij de zomergasten als bij de inwoners van van het dorp Epen zelf! Heimans over zijn ervaringen;

'Op zo'n middag laten we den schoenmaker wat verdienen, houden we op pantoffels de groote wegen en praten we met de Limburgsche mensen, die zelf ook zoo graag praten, en we doen nieuwsgierige vragen.'

Heimans over het verblijf in zijn pension:

'Nu is 't de tweede week van de vakantie en we treffen een ware population flottante in ons dorpje; elken dag andere gezichten, jongelui meestal, ook enkele herstellende oude dames of heeren. Maar die zullen 't hier, vrees ik, niet geheel naar hun smaak vinden in ons huis althans en vooral bij de maaltijden kan het geducht roezemoezig zijn vanwege de vele kinderen en bij slecht weer vergaat je soms hooren en zien'.

Dan troost Heimans zich met de stilte 's avonds op straat:

'In treffende tegenstelling met die drukte binnenshuis is de volmaakte stilte in de straat, vooral 's avonds. Het kleine dorpje Epen zelf munt van nabij gezien door niets uit boven alle dergelijke dorpjes in Zuid-Limburg; integendeel, het mist eigenlijk alle speciale bekoorlijkheden; de huizen zijn niet mooi en de verspreiding is niet schilderachtig; ook de ligging is niet zoo, dat men er in of vlak bij het dorp met genoegen naar kijkt. Op een vijf minuten afstand eerst, als kerk en huizen gedeeltelijk verdwijnen in 't geboomte, wanneer men almaar gedaald of gestegen is, er bovenop of er tegenop kijkt, dan eerst kan het den blik een poosje boeien. Maar 's avonds als de volle maan het beschijnt, zoo als elken avond van de afgelopen week, liggen daar die twintig huizen bij de kerk innig

mooi, wit en stil; de groezelige leesteen en de miskleurige leemkalk hebben een bleeken zachten tint gekregen, de kleur van de blauwe pleister, die de leem- en rietwanden verbergen wil, is dan niet zoo schreeuwend als in 't felle licht en de donkere dakvormen komen scherp uit tegen de lichte lucht.'

DANKWOORD

Ik wil wijlen Bart Graatsma bedanken, door hem kwam ik op het spoor van Eli Heimans. Wijlen Arie van Loon bedank ik voor zijn steun, adviezen en niet aflatende enthousiasme, Marga Coësel voor belangrijke adviezen en steun en Jaap Zwier voor de warme ontvangst bij de Heimans en Thijse Stichting.

SUMMARY

SOUTHERN LIMBURG, ELI HEIMANS' PROMISED LAND

Eli Heimans, a teacher from Amsterdam with a passionate love of nature, visited southern Limburg on many occasions. The article describes how he discovered the wealth of species, and recounts his travels around the province. It also looks at the fruits of these long walks, discussing such largely forgotten reports by Heimans and Thijse as 'On Sint Pietersberg in spring', 'News from Limburg' and 'Natural History by Moonlight'. Some rare plants, mammalian and amphibian species observed by Heimans are mentioned, and the article concludes with some of his thoughts about his favourite village in the south of the province, called Epen.

LITERATUUR

- BROUWER, F.I., 1958. Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw. J.B. Wolters, Groningen.
HEIMANS, E., 1903. Zuid Zuid-Limburg. *De Levende Natuur* 8: 180-181.
HEIMANS, E., 1905. Op den St. Pietersberg in het voorjaar. *De Levende Natuur* 10: 25-27.
HEIMANS, E., 1911. *Uit ons Krijtland*. W. Versluys, Amsterdam.
HEIMANS, E., 1912. Botaniseeren in den vreemde. *De Levende Natuur* 17: 121-127.
THIJSE, JAC.P., 1898. Nieuws uit Zuid-Limburg. *De Levende Natuur* 3: 121-124.
THIJSE, JAC.P., 1920. Heimans als mensch. *Heimans-nummer Natura*, 1920 (5): 28-29.